

ZÁVĚR

Sigismund von Herberstein hodnotil moskevského panovníka jako vládce oplývajícího mocí, která převyšuje moc carů a knížat celého světa a kterou uplatňuje vůči osobám světským i osobám duchovního stavu.¹ Soud rakouského diplomata a spisovatele byl podmíněn osobními zkušenostmi z jednání s Vasilijem III. a příklady osudů ruských diplomatů. Nad jednotlivci měl ruský panovník moc v podstatě neomezenou, jinak tomu bylo ovšem v rámci celé společnosti. Absence základních předpokladů pro vznik samoděržavné vlády absolutního typu bránila v jednoznačném řešení problémů, které se v ruské společnosti objevily se vznikem sjednoceného státu a jeho nutnou následnou centralizací.

Vztah mezi světskou a duchovní mocí byl v podmínkách středověké společnosti jedním z rozhodujících faktorů jejího rozvoje. Působení představitelů ruské pravoslavné církve nebylo v době sjednocování moskevského státu vždy jednoznačné a nepřispívalo vždy k prosazování nesporně progresivní moskevské politiky.² Jednání církevních představitelů neurčovaly pouze jejich zájmy, ale také vazby s místními knížaty a případně i jejich dominantní postavení ve společnosti, jako tomu bylo u novgorodského arcibiskupa. Navíc zde působil i vliv specifického postavení církevní hierarchie v ruském prostředí.

Předznamenáním ruské varianty vývoje vztahu mezi světskou a duchovní mocí byla sekularizace části klášterního majetku a též části pozemkového vlastnictví novgorodského arcibiskupa po připojení tohoto města k moskevskému státu, jakož i konflikty mezi Ivanem III. a metropolitou Gerontijem. Tyto události ukázaly na nutnost oslabování církevních pozic nejen mocenskými, ale i ideovými prostředky, stejně jako na potřebu přehodnocení poměru církve k reprezentantům světské moci.

Dění v ruské společnosti konce 15. a počátku 16. století se odrazilo v nebyvalem rozvoji společenského myšlení. Ne náhodou vyvstala závažná otázka úlohy člověka ve společnosti v typicky středověké podobě hledání cesty ke spasení, její citlivost nezvyšovaly pouze vážné společenské proměny, ale také např. obava z předpokládaného konce světa v roce 7 000 (1492). Vážný problém pro ruské prostředí znamenaly i podstatné změny mezinárodní, především důsledky podpisu florentské unie a pádu Cařihradu, které společně nastolovaly vážnou otázku byzantského dědictví.

O aktuálnosti otázek spjatých se sociálním vývojem svědčí vystoupení Nila Sorského, jenž postřehl mnohé nedostatky v jejím životě a nápravu hledal v respektování božích přikázání a poskytování duchovní almužny. Sorskij reagoval na změny ve společnosti nejen únikem do samoty a hledáním cesty k mystickému splynutí s Bohem, ale též akcentováním osobní odpovědnosti člověka za spásu

vlastní duše s přesným vymezením podmínek jejího dosažení. Smířlivý až pasivní postoj k nedostatkům v životě lidí i celé společnosti byl podmíněn nejen vyústěním křesťanské věrouky, ale i vírou ve schopnosti člověka uvědomit si a překonat vlastní chyby. Jeho vystoupení bylo programem morální obnovy společnosti prostřednictvím obnovy jedince na základě křesťanských přikázání a pochopení významu a smyslu jejich důsledného zachovávání. Proto také musel odmítat klášterní majetek, ale také pústy a další projevy na Rusi rozšířeného formálního pojetí zbožnosti. Jeho vystoupení bylo projevem křesťanské utopie, která měla na Rusi přelomu 15. a 16. století svoje historické místo a byla nutným předpokladem pro vystoupení dalších, radikálnějších představitelů společenského myšlení.

Z hlediska vnitropolitického vývoje ruského státu se jeví Sorského postoj jako nadspolečenský. Jeho požadavek života podle přikázání se vztahoval na všechny lidi bez ohledu na jejich sociální postavení. Lidská aktivita měla směřovat k vnitřnímu životu, problémy sociální i jiné přenechával Bohu. Tento přístup neposkytoval žádné výhody ani církevní hierarchii, která nejenže měla splnit své úkoly a žít podle přikázání stejně jako ostatní lidé, ale navíc musela poskytovat duchovní almužnu. Sorskij taktó podřizoval přinejmenším kláštery zájmům morálního rozvoje společnosti. Zdůraznění principu odpovědnosti každého člověka bránilo zneužívání jeho myšlenek nositeli světské moci.

Zdánlivý útek k pasivním meditacím v tichu kláštera založeného hluboko v lesích byl velmi důležitým krokem k nápravě poměrů v ruské církvi, především však v kláštorech, s vážnými důsledky pro politický vývoj ruského státu. Svým jednáním připravoval půdu pro vystoupení nejen svých bezprostředních následovníků z řad něstjažatělů, ale i osifljanů. Názorovou blízkost Sorského a osifljanů dokazují nejen známá fakta z tažení proti židovstvujícím a sborníky jeho děl v knihovně volokolamského kláštera, nýbrž i jeho osobní účast na sestavování sborníku děl Saninových, jemuž se později dostalo názvu Prosvětitel.³

Důsledné respektování biblických a kanonických přikázání a pravidel bylo základem systému názorů i Vassiana Patrikejeva. Knižně – mnich však na rozdíl od svého učitele nespolehal pouze na schopnost lidí vybrat si samostatně a nezávisle cestu ke spasení a také neponechával řešení některých problémů života společnosti Bohu.

Patrikejev přiblížil Sorského učení momentálnímu stavu ruské společnosti a tím je politizoval dvojitým způsobem. Požadavkem sekularizace přinejmenším klášterního majetku zvýšil přitažlivost něstjažatělských názorů prakticky všem vrstvám společnosti. Ukázal tak na možné završení programu něstjažatělů, které nespolehalo pouze na úroveň lidského myšlení a jednání, ale také na reálnou sílu, jíž byl v daných podmínkách panovník.

Svým nekompromisním postojem při řešení ožehavého problému rozvodu a druhého sňatku Vasilije III. zůstal na pozicích duchovního podřizujícího přikázáním všechny lidí, včetně panovníka. Podobně jako Maxim Grek i Vassian Patri-

kejev nadřazoval duchovní nad světské, ovšem nikoliv ve smyslu mocenskopolitickém.

Kníže – mnich stejně jako jeho učitel v žádném ze svých děl nezanechal stanovisko k poměru mezi světskou a duchovní mocí. V jeho jednání se promítaly dvě zkučenosti – starší z působení ve významných státních funkcích a mladší ze života v klášteře a z kontaktu s Nilem Sorským. Tyto dva vlivy se v jeho případě nevyklučovaly. Církev měla ve společnosti svůj základní úkol – vést lidi ke spasení a nehromadit přitom majetek, tedy nezabývat se světskými záležitostmi. Tento fakt spolu s požadavkem sekularizace, kterou musel nutně spojovat s osobou panovníkovou, ukazuje, že nad celou společnost včetně panovníka stavěl skutečně pouze církevní učení, nikoliv církev jako celek. Patrikejev pokročil v přibližování představ svého učitele realitě ruské společnosti počátku 16. století. Jeho ideálem byla společnost budovaná na morálním základě křesťanských příkázání ovládaná panovníkem majícím právo řešit i vážné otázky, včetně nápravy nedostatků klášterního života.

Na prakticky totožných základech chtěl měnit společnost i Maxim Grek. Ani on nekritizoval její celkové sociální uspořádání, a nepovažoval proto za nutné je měnit. Vzhledem k tomu, že ještě nenastala doba posledního soudu, aby se každému dostalo podle zásluh, záleží vše na životě podle příkázání. Z tohoto důvodu také učený Athosan neodsoudil jednoznačně klášterní vlastnictví vesnic a sedláků. Vadilo mu však úsilí mnichů namířené k rozšiřování majetku a jejich vztah k sedlákům. Vedle přesvědčení o neomylnosti boží vůle jej ovlivnila i víra ve svobodnou vůli člověka, která mu umožňuje vybrat si cestu ke spasení.

I on chápal církev (či alespoň kláštery) jako významnou součást společenského organismu s nezanedbatelnými úkoly a také neupiratelnými sociálními potřebami. Jestliže Patrikejev přiznával klášterům právo pouze na almužnu či na podíl na důchodech katedrálních chrámů, pak Grek v důsledku zvýšených požadavků na společenskou roli klášterů neodsuzoval vesnice a sedláky v jejich vlastnictví.

Grek pokročil ve sbližování pozic světské a duchovní moci dále než Vassian. Církev se stávala v jeho pojetí ústrojnou součástí státního mechanismu, v němž plnila svoje úkoly pod panovníkovým dohledem a ochranou zároveň. Služba společnosti v duchu působení klášterů v katolickém prostředí byla odměňována panovníkovou odpovědností za jednání církevní hierarchie, možné nebezpečí plynoucí z tohoto postoje bylo potlačováno nadřazováním duchovního principu nad světským. Za ochranu poskytovanou panovníkem a odpovědnost jim nesenou měla církev zastupovaná kláštery ve společnosti šířit křesťanskou věrouku, plnit charitativní úkoly a po příkladu katolických mnišských řádů také všeobecnou vzdělanost. Tímto způsobem měla přispívat k nápravě a dalšímu rozvoji společnosti na základě příkázání respektovaných všemi lidmi.

O tom, že Grekovo stanovisko ke vztahu mezi světskou a duchovní mocí určoval zřetel k potřebám rozvoje společnosti, svědčí jeho názory na vztahy mezi panovníkem a bojary. Zde vedle biblických příkázání vyzvedl i politické kategorie

uplatňující se v jejich vzájemném vztahu a upozornil i na vážné politické důsledky, které mohly vyplynout z jejich pomíjení.

Vymezení okruhu povinností alespoň části zástupců ruské společnosti včetně panovníka vůči státu a jeho zájmům svědčí o Grekově vyvinutém politickém myšlení i schopnosti vystihnout základní předpoklady úspěšného rozvoje Rusi. Stejně jako v případě vztahu mezi nositeli světské a duchovní moci, tak i mezi panovníkem, bojary a knížaty vychází najevo, že Grek považoval společenský vývoj především za lidské dílo. Člověk není hříčkou v rukou Boha, ani hvězd či osudu. Svobodná vůle jej spolu s příkázáními a vzděláním činily odpovědným za sebe sama a za svoje jednání. Takto hodnotil jediný skutečný humanista v ruském prostředí i panovníka, jenž vládne z boží vůle, ale musí respektovat příkázání a další zákony stejně jako ostatní lidé. Takto pojímal také jeho odpovědnost za celou společnost – z ní vyplývá právo i povinnost zasahovat do jejího života; předpokladem, ale zároveň i mezníkem tohoto zasahování jsou moudrost, milostivost a péče o poddané.

Názory řeckého mnicha byly nesporně přitažlivé pro panovníka i pro další reprezentanty ruské společnosti, jak dokazují jeho kontakty z doby před odsouzením a také úcta, již k němu choval Andrej Kurbskij. Důsledné lpění na biblických příkázáních, jak se projevilo mj. v postoji k rozvodu a druhému sňatku Vasilije III., spolu s kritikou stavu ruských bohoslužebných knih a odsouzením nekanonického ustanovování ruských metropolitů však převážilo a přivedlo jeho odsouzení. Podobně jako v případě Patrikejevově se projevily důsledky stavu, kdy politická situace nevytvářela podmínky k uplatnění jeho názorů. Poměry na Rusi nevyžadovaly moralizující reformátory, nýbrž tvrdé praktické politiky schopné interpretovat či případně upravovat příkázání podle momentální situace ve společnosti.

Vývoj jedné z nejvýraznějších osobností ruské církve poslední třetiny 15. a prvního desetiletí 16. století Josifa Sanina je výmluvným svědectvím změn, k nimž na Rusi docházelo. Politický vývoj jej postupně přivedl k poznání nutnosti spolupráce s panovníkem v zájmu zachování církevních pozic. Nejen Sanin, ale i Filofej a Daniil se orientují na panovníka jako na rozhodující autoritu ve společnosti, jejichž ostatních vrstev si na rozdíl od Greka nevšímají. Zbožštění velkoknížecí moci v osifljanském duchu však zároveň znamenalo i její omezení přesunutím veškeré odpovědnosti za celou společnost na ni. Právě tato odpovědnost, zvláště ve Filofejově koncepci, bránila panovníkovi v plném uplatnění moci, již byl obdařen minimálně ve vztahu k církvi a jejím institucím. Záleželo na síle a schopnostech panovníkových, jak dokázal jejich myšlenky využít ve svůj prospěch.

Věren staré tradici pojetí klášterů a mnišského života orientoval se Sanin především na charitativní úkoly těchto institucí ve společnosti, nepamatoval však ani úlohy výchovné. Na rozdíl od Sorského, především však od Greka, nespojoval výchovnou činnost s celou společností, nýbrž jenom s přípravou budoucích představitelů církevní hierarchie, podobně jako arcibiskup Gennadij. Kláštery, s výjim-

kou sociální péče, zůstávaly v pojetí osiřjanů oporou církve ve společnosti v silných vnitropolitických konfliktech plynoucích z politiky po samoděržaví toužících moskevských vládců.

Saninův žák a nástupce Daniil dokázal sblížit světskou a duchovní moc tím, že přivedl církev plně do ideových služeb státu. V mnohém se přiblížil Maximu Grekovi, mezi oběma však zůstal podstatný rozdíl v postoji vůči panovníkovi. Daniil stavěl panovníka nad zákon, který sloužil za přesně daných a stanovených podmínek jeho potřebám. Tak, jako bylo vládci přisouzeno postavení nad společností, tak mu bylo také přisouzeno postavení nad zákoneň. Zákon proto nemohl být pro velkoknížete limitujícím prvkem, jím se stala péče o Třetí Řím, která představovala sankční symbol plně nahrazující všechny důsledky plynoucí z nedodržování křesťanských příkázání. Nikoliv svědomí a pocit odpovědnosti za úkol uložený Bohem jako u Patrikejeva a Greka, nýbrž péče o Třetí Řím byla v Daniilově pojetí hlavním úkolem kladeným na bedra panovníkova, v jejím zájmu bylo panovníkovi povoleno i překračování křesťanského zákona.

Základními požadavky, které je možno shrnout do kategorií „konání pravdy“ a „božího strachu“ a které se svým obsahem neliší od mravních požadavků něstjažatělů a osiřjanů, reagovali na společenský vývoj představitelé hnutí židovstvujušich. Heretici se však nespokojovali zdůrazňováním nutnosti života v duchu příkázání – v této souvislosti si všímali významu svátostí pro spásu lidské duše a z tohoto úhlu hodnotili také úroveň a úlohu církevní hierarchie. Na rozdíl od osiřjanů a něstjažatělů vytyčovali židovstvujušičje program znamenající změny v sociálním uspořádání společnosti. Jejich výhrady k duchovenstvu měly svůj výraz ve výzvách k nahrazování nehodných nositelů duchovních svěcení, v případě klášterů k jejich rušení. Prakticky totožná východiska s něstjažatěli i osiřjany doplněná výrazně svobodnějším myšlením a přístupem k Bibli a příkázáním spolu s vlivem sociálního prostředí, v němž se pohybovali, vedla heretiky k podstatně radikálnějšími závěrům.

Výhrady k církevní hierarchii a následně její nahrazování stoupenci hereze a především zpochybňování existence klášterů představovaly z hlediska momentální vnitropolitické situace nejvýraznější politický rys celého hnutí. Alespoň částečná realizace představ zejména moskevského křídla by znamenala přelom ve vnitřním vývoji centralizujícího se státu ve prospěch panovníka a bojarů.

Sociálněpolitická situace v ruské společnosti přelomu 15. a 16. století nutila představitele všech tří myšlenkových proudů k hledání pomoci a ochrany u nejvyššího představitele světské moci. Tento fakt poskytoval Ivanovi III. a jeho synovi Vasiliji III. určitý prostor k taktizování ve vztahu k církvi. Protiváhu k tradičně orientovaným osiřjanům tvořili nejprve heretici, kteří svým programem výrazně podporovali panovníka a světské vrstvy vládnoucí třídy. Nekanonický obsah jejich učení však v daných podmínkách neumožňoval panovníkovi přechod na jejich základnu, proto byl jeho vztah k nim opatrný a ryze taktický, skýtající možnost změny stanoviska v závislosti na vnitropolitickém vývoji.

Od roku 1503 spoléhal Ivan III. na pomoc něstjazažtelů, jejichž myšlenky se nerozcházely s oficiální církevní věroukou a usilovaly o nápravu církve způsobem, který do značné míry vyhovoval nejvyššímu představiteli světské moci. Moralizující hnutí reprezentované několika jedinci však podobně jako hnutí židovstvujících nepředstavovalo reálnou politickou sílu, o níž by se velkokníže mohl opřít.

Od nezájmu o společenské dění⁴ přes opoziční vystoupení proti silici panovnické moci a nárek nad osudem mladších bratrů Ivana III. k podpoře nejvyššího světského představitele dospěli vedoucí osobnosti tradičně orientovaného směru v ruské církvi, jejichž reformní snažení vyhovovalo za určitých podmínek nositelům světské i duchovní moci.

Osífljané opírající se zejména o nemalou sílu většiny klášterů a hierarchů spjatých ve značné míře se starými bojarskými rody tvořili politickou sílu schopnou uhájít svoje nejdůležitější zájmy, jak se ukázalo na jednání církevních sněmů v letech 1503 a 1504.

Zkušenosti nabyté v událostech konce 15. a počátku 16. století však přivedly i tento proud k výraznější orientaci na velkoknížete. Tato změna se projevila formulováním nové státní ideologie a vymezením podmínek, za kterých byli ochotni velkoknížete podporovat.

V soupeření tří směrů uvnitř ruské církve se ve specifických sociálněpolitických podmínkách mohl prosadit pouze směr myšlenkově vedený a formovaný činiteli schopnými reagovat na změny ve společnosti i za cenu překročení tradice, biblických přikázání a kanonických pravidel. Vítězství osífljanů bylo projevem cesty uzavírání kompromisů mezi jednotlivými vrstvami vládnoucí třídy pod svrchovanou nocí panovnickou, která se po přerušení v době nezletilosti Ivana IV. projevila v první fázi jeho charakterizované spoluprací s vybranou radou. Novou kvalitu do vzájemných vztahů mezi světskou a duchovní mocí vnesli až patriarcha Nikon a car Alexej Michajlovič v době církevního rozkolu a posléze Petr I. zřízením synodálního úřadu, jež znamenala definitivní podřízení církve státu.

Poznámky k závěru

- 1 Gerberštejn, S.v.: Zapiski o Moskovii, Moskva 1988, s.72-73.
- 2 Nejnověji viz Chorošev, A.S.: političeskaja istorija russkoj kanonizacii XI-XVI vv., Moskva 1986; Borisov, N.S.: Russkaja cerkov' v političeskoj bor'be XIV-XV v., Moskva 1986.
- 3 Lur'je, Ja.S.: Russkije sovremenniki Vozrožděnija, Leningrad 1988, s.117-118.
- 4 Kazaková, N.A., Lur'je, Ja.S.: Antifeodal'nyje ..., Přílohy, s.482.